

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1260>

Geliş Tarihi: 20.04.2018

Kabul Tarihi:02.07.2018

18. YÜZYILDA HİSN-I MANSUR KAZASINDA (ADİYAMAN) CAMİLER ve CAMİ GÖREVLİLERİ

Muhammet Nuri TUNÇ*

Öz

Müslümanlar için farz olan namaz, bir imamın öncülüğünde cemaatle eda edildiğinde Allah katında daha makbul olduğundan Müslümanlar, namazı topluca kılabilecekleri mekânlar yani mescitler yapmışlardır. İslamiyet'in ilk yıllarında yapılmaya başlanan bu ibadethaneler, mescit olarak isimlendirilirken sonraki yıllarda küçük ibadethaneler için mescit; cuma ve bayram namazlarının da kılındığı büyük ibadethaneler için cami ismi kullanılmaya başlanmıştır. Camilerin, dinî ibadetin yapıldığı yerler olmalarının yanı sıra toplumu ilgilendiren hukukî, siyasî, askerî ve iktisadî gelişmelerin görüldüğü yerler olması, bu ibadethanelerin, Müslümanların yaşamının merkezinde yer almasını sağlamıştır. Müslümanlar açısından bu derece önemli olan bu ibadethanelerin ve burada görevli olan kişilerin tespiti Osmanlı dinî yaşantısını ve toplumunu anlamada tarih ilmine katkı sağlamaktadır. 18. Yüzyılda Adıyaman'daki camiler ve cami görevlilerinin tespit edilmesi de bu amaca hizmet etme gayesi taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: *Cami, cami görevlisi, Hisn-ı Mansur, Adıyaman, vakıf, hurûfât.*

Mosques and Mosques Entitled-workers in the Hisn-i Mansur in the 18th Century

Absract

A must for Muslims, namaz when implemented in the leadership of an imam, is considered to be better in Allah's court, Muslims have built places to do their prayings

* Doktora Öğrencisi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

in masses which are called mesdjits. In the beginning years of Islam, these prayings that started in these pray-houses, called mesdjit in the following years for small venues; mesdjit and for the places where Friday and Holiday namazzes are implemented were called mosques. Mosques being the places where mass prayers are held, additionally were the places where society relevant lawful, political, martial and economic improvements were discussed, make these mosques the centre of Muslims' lives. The inspection of these prayer houses which are of utmost significance and the people tasked here will serve the history science in the vein to understand the Ottoman life and the Ottoman society. The determination of 18th century mosques and mosque entitled-workers carries a goal to serve this cause.

Keywords: *Mosque, mosque entitled-workers, Hisn-i Mansur, waqf, hurûfât.*

Giriş

Müslümanlara, birlikte ve bir imamın öncülüğünde namaz kılmalarının tavsiye edilmesi¹ ve cuma namazı ile bayram namazlarının hutbe okunarak birlikte kılınma zorunluluğunun olması, camilerin, Müslümanların hayatının merkezinde yer almasını sağlamıştır. Cami, "bir araya getiren, toplayan mescid" anlamındaki "el-mescîdü'l-câmi" kelimesinin kısaltılmasıyla kullanılmaya başlanan bir kavramdır (Önkal ve Bozkurt, 1993: 46). İlk önceleri birbirinin yerine kullanılan mescit ve cami kavramları sonraki dönemlerde farklı anlamlara gelmeye başlamıştır. Küçük binalar olup cuma ve bayram namazlarının kılınmadığı yerler için mescit; büyük binalar olup cuma ve bayram namazlarının da kılınabildiği minberi bulunan binalar için cami denilmiştir (Arıcı, 2018: 731; Cerrahoğlu, 1993: 6).

Müslümanların yaptıkları ilk mescit, Hz. Muhammed'in Müslümanlarla birlikte Mekke'den Medine'ye hicretleri esnasında yapılmış olan Kuba Mescidi'dir. Bu mescit, Müslümanlar için sonraki dönemlerde yapılacak olan mescit ve camilere örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'de de açık bir şekilde tavsiye edildiği gibi "*Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder.*" (Tevbe: 18) ayetiyle cami ve mescit yapmakta adeta yarış içinde olmuşlardır. Bu ayetin de gereği olarak Müslümanlar ele geçirdikleri her şehirde cami ve mescitler yapmışlar ve

¹ Bazı sahih hadislerde, cemaatle kılınan namazın sevabının tek başına kılınacak namaza göre 25 veya 27 kat fazla olduğu; öte yandan camiye gitmek için atılacak her adımın mükâfatlandırılacağı bildirilmiş, ayrıca cemaate katılanların sayısı arttıkça namazın sevabının da artacağı haber verilmiştir. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Cemaat", DİA., C.7, Ankara 1993, s.288.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

o şehri İslam hüviyetine kavuşturmuşlardır. Böylece camiler, İslam şehri kimliğinin temelini teşkil etmiştir. İslam şehri tanımlanırken "*Cuma kılınur, pazar durur yer.*" ifadesinin kullanılması camilerin bu özelliğini yansıtmaktadır (Öz, 2005: 59). İslam şehrinin merkezi durumundaki bu yapılar birer dinî ibadet yerleri olmalarının yanı sıra iktisadî, hukukî, askerî, siyasî ve içtimaî konuların da görüşüldüğü yerlerdir (Önkal ve Bozkurt, 1993: 49). Bu özellikleri de dikkate alınacak olursa camilerin Müslümanların hayatındaki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte başta Anadolu olmak üzere Mısır, Irak, Suriye, İran, Türkistan ve daha nice yerlerde sayısız cami örnekleri verilmiştir. Anadolu'ya yapılan ilk İslam fetihleri esnasında ve Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra² Anadolu'nun hemen her şehrinde hatta köylerinde dahi birçok cami yapılmıştır. Özellikle "ulu câmi" olarak isimlendirilen ve etrafında kurulan imaret, medrese, şifahâne, hamam gibi yapılarla külliye özelliği gösteren yapıların inşa edilmesi, Türk-İslam şehirlerinin doğması ve gelişmesi noktasında önemli rol oynamıştır. Anadolu'nun hemen her yerinde oluşturulan bu müesseselerin kuruluşu ve varlıklarını idâme ettirmeleri vakıflar sayesinde olmuştur. Türk-İslam tarihinin toplumsal, kültürel ve iktisadî hayatında önemli bir rol oynayan vakıflar, "*...Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa (ihtiyacından dolayı) isteyen ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin...*" (Bakara: 177) ayetinin bir tecellisi olarak Müslümanların hayatında yer almış dinî, hayrî ve içtimaî bir müessesedir. Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ve insanların yararına olmak şartıyla taşınmaz bir malın vakfedilmesi ile oluşmuş olan bu sistem sayesinde toplumsal kurumlar oluşturulduğu gibi yine bu vakıflar sayesinde kurumların varlığını devam ettirmeleri sağlanmıştır (Yedi yıldız, 1999: 17). 18. yüzyılda Adıyaman'da hizmete açık olan camilerin tamamı vakıflar tarafından yaptırılmış olup hem camilerin ihtiyaçları, bakım ve onarımları hem de cami görevlilerinin ücretleri vakıf gelirleri ile karşılanmıştır.

² Anadolu'ya gelen sûfi dervişler vasıtasıyla Anadolu'nun hemen her yerinde tekke ve zaviyeler kurulmuş ve bunların yanlarına da medrese, mescit, cami, han, hamam gibi yapılar inşa edilerek Anadolu bayındır hâle getirilmiştir. Sûfi dervişlerin faaliyetleri için bkz. BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", VD., Sayı 2, Ankara, 1942. (279-386).

18. yüzyılda Adıyaman'da ibadete açık olan camilerin bir kısmı Adıyaman'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önce yani Dulkadirli Beyliği döneminde yapılmış olmakla birlikte önemli bir kısmı Adıyaman'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra yapılmıştır. Bu camilerin varlığı hakkındaki bilgiler çoğunlukla Osmanlı dönemine ait arşiv belgelerinden elde edilmektedir. Bunun yanı sıra cami kitabelerinden de kısmî bilgiler elde edilebilmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri içerisinde ise camiler ve cami görevlileriyle ilgili en teferruatlı bilgiler vakıf belgelerinden elde edilebilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Osmanlı vakıfları ile ilgili bu belgeler içerisinde "Hurufat Defterleri"³ araştırmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Bu kaynağın yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çeşitli defterlerden ve tasniflerden istifade edilmiştir.

1. Adıyaman'daki Camiler ve Görevlileri

Ulu Câmii (Câmi'-i Kebîr, Alaüddeve Câmii)

Dulkadiroğlu Beyi Alaüddeve Bozkurt Bey⁴ veya oğlu Turag Bey tarafından yaptırıldığı⁵ tahmin edilen bu cami, günümüzde hala ayakta ve

³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde bulunan Hurufat Defterleri, 206 adet defterden oluşmaktadır. Bu defterlerde, vakıf kurumlarında görev yapan imam, hatib, vâiz, müezzin, mütevellî, müderris, Kur'an-ı Kerîm okuyan görevliler, loğkeş, câbi, ferrâş, zaviyedâr, türbedâr gibi cihet ehli ile muhızır, muhızırbaşı ve kâtip gibi mahkeme görevlilerinin ve esnaf yöneticilerinin atama kayıtlarını içeren hükümler bulunmaktadır. Bkz., Yasemin, Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C.5, S.1, 2013, s.39; Bu defterlerde, kazaların isimleri alfabetik sıraya göre dizilmiş ve vakıf bilgileri de ilgili kazanın adının altına kayıt tarihi sırasına göre yazılmıştır. Defterler "hurufât" ismini bu özelliğinden almıştır. Bkz. Zeynel Özlü, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti: Akçakoca, Yeditepe Yay., İstanbul 2008, s.2; Hurufat defterleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler, C.IV/1, TTK. Basımevi, Ankara 2010, s.825; Enver Çakar, Celalettin Uzun, Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812), FÜ. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., No:3, Elazığ; Tuncer Baykara, Osmanlı Taşra Teşkilatından XVIII. yüzyılda Görev ve Görevliler, VGM. Yay., Ankara 1990; Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012, S.37; Mehmet Tektuna, Hurufât Defterlerine Göre Kilis'te Sosyal ve İktisadi Hayat, BYLT., Kilis 2017.

⁴ Alaüddeve Bozkurt Bey, Dulkadiroğulları Beyliği (1337-1522) liderlerinden olup asıl ismi Bozkurt Bey'dir. Dulkadiroğulları Beyliği en güçlü dönemini onun zamanında yaşamışsa da yine onun zamanında Osmanlılarla yapılan Turnadağ Savaşı'nda yenilerek Osmanlı hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bkz. Samet Alıç, "Alaüddeve (Bozkurt) Bey", *Kahramanmaraş Ansiklopedisi*, (Edt. İbrahim Solak), KSÜ. Yay., Yayın no: 145, Kahramanmaraş 2016, 189.

⁵ Malatya ve Divriği sancaklarına ait 1530 tarihli "vakıf ve mülk defteri"nde şu ifadeler yer almaktadır; "Zikr olunan karye-i Ulu Mezraa'nın tamâm malikânesi Turag Bey bin Alaüddeve

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

ibadete açık olup Adıyaman Kalesi eteğinde, Demirciler Pazarı'nın hemen yanında yer almaktadır. "Câmi'-i Kebîr, Hısn-ı Mansur Câmiî, Alaüddevle Câmiî" gibi farklı isimlerle de zikredilen Ulu Câmi, ismini bulunduğu mekâna da vermiş ve caminin bulunduğu mahalle 18. yüzyılda, "Câmi'-i Kebîr Mahallesi" şeklinde zikredilmektedir (VGMA. HD., 1094: 184, 194). Caminin şu anki binası 18. yüzyıldaki bina olmayıp caminin doğu kapısı üzerindeki bilgiye göre cami, 1832-1833 (H.1248) yılında onarım görmüş; ancak 1893'teki depremde⁶ tamamen yıkılmıştır (Arslan, tarihsiz: 113). 1900-1901 (H.1318) yılında geniş çaplı restore çalışması başlatılan cami, 1902-1903 (H.1320) yılında tamamlanmış ve 1977 yılında koruma altına alınmıştır (Resmî Gazete, 1977: 20). Caminin kuzey tarafındaki ahşap kapısında, caminin Mehmet Feyzi tarafından restore edildiği yazılıdır (Turgut, 1993: 40). Cami son olarak 2017 yılında restore edilmiştir. 18. yüzyılda Câmi'-i Kebîr'de câbi⁷, müfettiş, müderris, nâzır, mütevellî, müezzin, cuma müezzini, ferraş⁸, loğkeş⁹, nâsıh/vâiz,

Beg'in defterlü sahih mülki olup ba'dehû Hısn-ı Mansur Câmiî'ne vakf etdüğüne itiraf etdüğü sebebdan vakf-ı câmi'-i mezbûr kayd olundu." Adıyaman ve çevresinin Alaüddevle Bozkurt Bey'in oğlu Durak Bey tarafından idare edilmesi ve bu caminin vakıf gelirleri arasında Durak Bey'in vakfettiği Ulu Mezraa'nın olmasından hareketle caminin Alaüddevle'nin oğlu Durak Bey tarafından yaptırıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. Gülsoy ve Taştemir, age., s.286; Bayhan, Salman, age., s.34-35.

⁶ Adıyaman ve Malatya'yı etkileyen bu deprem için bkz. Selahattin Satılmış, "1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi", OTAM, 39/Bahar, 2016.

⁷ Vakıf gelirlerini toplamakla görevli kişi, tahsildâr. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, Vakıf İstihlaları Lügatçesi, Vakıflar Dergisi. (<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1387/Yediy%C4%B1ld%C4%B1z.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

⁸ Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak ve yıkamakla görevli kişi. Bkz. Yediyıldız, agl., s.57; Faruk Söylemez ve Muhammet Nuri Tunç, 18. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri, KÜ. SBED., C.7, S.14, Kilis Aralık 2017, s.79.

⁹ "Loğkeş" kelimesi, Türkçedeki "loğ" kelimesi ile Farsçadaki "çekmek" anlamına gelen "keş" fiilinden meydana gelen birleşik bir kelimedir. Loğ denilen araç, yağışların olduğu zamanlarda, toprakla örtülü damlardan evin içine su sızıntısını engellemek amacıyla damdaki toprağı sıkıştırılmaya yarayan taştır. Loğ denilen bu aracın her iki yanında bir oyuk bulunur ve bu oyuklara ağaç veya demirden yapılmış birer kol takılır. Bu kolların ucuna da bilek kalınlığındaki bir başka ağaç takılarak birleştirilir. Bazen de loğ'a kalın ve kısa bir organ takılır ve uçundan tutularak silindirik şeklindeki taş, toprak damın üzerinde gezdirilir. Toprağın sıkıştırıldığı bu işleme loğlamak denmektedir. Bkz. Faruk Söylemez, "Riştanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı", Vakıflar Dergisi, S.40, Ankara 2013, 91; Söylemez ve Tunç, agm., s.78.

kehfhân, tahahân, cüzhân, yasinhân, ta'şirdâr, imam-ı evvel ve imam-ı sâni, hatip gibi birçok görevli bulunmaktadır.¹⁰

Cami-i Kebîr Vakfî'nin gelirleri arasında Ulu Mezraa/Uludam mahsûlü (VGMA. HD., 1095: 101), Hısn-ı Mansur Mahkemesi icâresi¹¹ gibi gelirler bulunmaktadır. H.1105/M.1694 yılında Cami-i Kebîr Vakfî'nin 9 hisse olmak üzere 1.620 akçelik geliri olduğu belirtilmektedir (MAD.d., 4983: 3).

Hacı Abdulgâni Câmii

Demirciler Pazarı'nın içinde yer alan ve "Çarşı Câmii" olarak da isimlendirilen cami, mezarı günümüzde hala bu caminin avlusunda bulunan el-Hac Abdulgânî isimli bir hayırsever tarafından H.965/M.1557-58 yılında yaptırılmıştır. 16. yüzyılda ibadete açılan cami, 1640 yılında Hacı Mehmed Rızaullah tarafından, 1912 yılında ise Vakıf İdaresi'nce onarılmış¹² ve 1977 yılında devlet tarafından koruma altına alınmıştır (Resmî Gazete, 1977: 20). 18. yüzyılda, "Hacı Abdulgâni Câmii" veya "el-Hâc Abdulgâni Câmii" şeklinde zikredilen bu camide cüzhân, aşırhân, kehfhân, tahahân, mesâbihhân, müderris, müteveli, nâzır, müfettiş, imam-ı evvel ve imam-ı sâni, yasinhân, nebehân, devirhân, mülkhân, vâiz/nâsih, şeyh, cum'a müezzini, fetihhân, ihlâshân, duâgûy, ders-i âm, turûk-ı ab nâzır, ba'de's-salati's-subh vâizi, loğkeş, müezzin-i evvel (ser müezzin) ve müezzin-i sâni, hatib, kandil-firûz, çeşme-kennâs,

¹⁰ VGMA. HD., nr.548, s.16; 565, s.116; 1083, s.295; 1084, s.46; 1090, s.8-18; 1094, s.183-194; 1095, s.98-104; 1096, s.165-173; 1099, s.75-78; 1100, s.164-172; 1119, s.53-54; 1139, s.31; 1140, s.274; 1143, s.377; 1158, s.191-193; 1159, s.154-155.

¹¹ Caminin müezzinine mahkeme icâresinden verilmek üzere senelik on beş kuruş verilmektedir. Bkz. VGMA. HD., nr.1094, s.190.

¹² Bahattin Turgut, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'daki Vakıf Hizmetleri, MÜ. SBE. BYLT., İstanbul 1993; Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabe şöyledir:

"Bu zîbâ câmi'-i Abdulganî kim mevkib-i ğufrân
Duhûliyle olur müsteğrak feyz-i hüda insân
Dokuz yüz altmış beşde görüb ra'nâda nâgâh
Ânı tevsî'ân inşa eylemiş Hacı Mehmed Hân
Kazâ vâki' olub üç yüz yigirmi beşde nâgâh
Hemân çarşıda çünkü yaptı bu güzel eyvân
Ânı bir tarz-ı dîlkeşle bünyâd-ı selâma arz itmek
Temennisiyle her mü'mîn oturdu rûz-ı tebennâ elan
Teşebbüs vâki' ola ... bir şevk-i ebrâr ...
Bu emr-i hayrin ... eyledi icrâsına fermân
Bu rahmetinle hem tarih-i mücevher söyledim Şükrî
Yenilendi Meryem halâ-i muharrem es-salâ ihvân". Bkz. Mehmet Ali Bayhan, Fikri Salman, Adıyaman Yüzey Araştırmaları (2000-2004), Doğu Gazete ve Matbaacılık, Adıyaman 2010, s.48.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

ferrâş, miftahdâr, câbi, noktacı, leyle-i ramazan ve ıydeynde vâiz/nâsîh, terâvih müezzini, müremmim, muvakkit, kâtib, leyle-i berât vâizi, muallim, vakt-i namaz (minârede) müezzini gibi birçok görevli bulunmaktadır.¹³ Bu tespitten hareketle Hısn-ı Mansur'daki camiler içerisinde en çok görevliye sahip caminin Abdulgâni Câmii olduğu söylenebilir. Görevli sayısı epey fazla olan caminin cemaatinin de fazla olduğu anlaşılmaktadır. 1692 yılında cemaatin kalabalık olduğu beyan edilerek ikinci bir imama ihtiyaç olduğu (VGMA. HD., 1159: 154) ve 1736'da da aynı sebeple vâiz'e ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve bu görevlere atamalar yapılmıştır (VGMA. HD., 1094: 188). Hacı Abdulgâni Câmii Vakfı'nın 1694 (H.1105) yılında 12 hisse olmak üzere 2.160 akçelik geliri bulunmaktadır (MAD.d., 4983: 6).

Şeyh Muhyiddin (Arabî/Halvetî) Câmii

Muhyiddin ibn-i Arabî¹⁴ tarafından yaptırıldığı düşünülen¹⁵ Şeyh Muhyiddin Câmii, Halvetî Mahallesi'nde yer almakta olup "Küçük Mescid, Muhyiddin Mescidi veya Halvetî Câmii" olarak da zikredilmektedir (VGMA. HD., 1082: 295; 1100: 171). 1706 yılına kadar mescit olarak faaliyet gösteren bu camiye, aynı tarihte minber vaz' edilerek vâiz ataması yapılmış ve cuma namazı kılınmaya başlanmıştır (VGMA. HD., 1159: 157). Günümüzde Muhyiddin ibn-i Arabî Câmii isimli cami var olmakla birlikte bu cami, eski arsası üzerine sonradan inşa edilmiştir. Bahçesinde 18. yüzyıla ait mezarlar bulunmaktadır. Eski binası ise muhtemelen 1893 depreminde yıkılmıştır. 18. yüzyılda Muhyiddin Vakfı ve Küçük Mescid Vakfı'nda imam, müezzin, mütevellî, cerâğdâr, câbi, ferrâş, cum'a müezzini, vâiz, nâzır, hatib, loğkeş, kâtib, vakit müezzini, müfettiş, kandil-firûz gibi görevliler bulunmaktadır.¹⁶

¹³ VGMA. HD., nr. 548, s.16-18; 565, s.116-117; 1082, s.168; 1084, s.48; 1090, s.8-63; 1094, s.183-184,194; 1095, s.97-105; 1096, s.164-172; 1099, s.75-80; 1100, s.164-172; 1119, s.53-54; 1139, s.31; 1140, s.274-275; 1143, s.377; 1158, s.191-194; 1159, s.154-158.

¹⁴ Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde önemli yeri olan ve İbnü'l-Arabî olarak bilinen bu zat, Endülüs'te doğmuş ve İslam coğrafyasında birçok bölgeye giderek alimlerden dersler almış ve kendisini yetiştirmiştir. İbnü'l-Arabî Mekke'de, Musul'da, Sivas'ta, Malatya'da ve daha birçok yerde yaşamış ve önemli eserler vermiştir. Bkz. M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî", DİA., C.20, Ankara 1999, s.493-516; Adıyaman'da bulunan Muhyiddin ibn-i Arabî Câmii'nin bizzat kendisi tarafından yaptırılmasından hareketle bu büyük âlimin bir süre Adıyaman'da da yaşadığı söylenebilir.

¹⁵ Osmanlı belgelerinde camiden bahsedilirken "Şeyh Muhyiddin binâsı câmi" şeklinde zikredilmektedir. Bkz. VGMA. HD., nr. 1094, s.188.

¹⁶ VGMA. HD., nr.548, s.16; 1083, s.295; 1084, s.48; s.168; 1090, s.8-16; 1096, s.164-165; 1100, s.167; 1139, s.31; 1158, s.191-194; 1159, s.155-158.

Mescid-i Küçük Vakfı'nın 1689 (H.1101) yılında 3 hisse olmak üzere 90 akçelik kaydı varken 1694 (H.1105) yılında 2 hisse olmak üzere 360 akçelik kaydı bulunmaktadır (MAD.d., 4983: 6). Vakfın gelirleri arasında Turuş nahiyesinde, Göksu Nehri yakınında Ulu Mezraa'nın yarım hisse mâlikânesi vardır (VGMA. HD., 1094: 192).

Kab Câmii (Hoca Ali Câmii/Kabaltı¹⁷ Câmii):

Hoca Ali isimli bir hayırsever tarafından yaptırılan Kab Câmii, Demirci (Temurcı) Mahallesi'nde bulunmaktadır. 17. yüzyılın ortalarında varlığı bilinen¹⁸ Kab Câmii'nin, 1673 yılında¹⁹ ve 1768 yılında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Cemaatin yaz mevsimlerinde açık ve ferah bir havada namazlarını kılabilmeleri için 1833 yılında caminin batı kısmına yazlık mekân eklenmiştir Daha sonraki süreçte tamire muhtaç duruma gelen cami, 1923 yılında Hacı Mustafa Oğlu Mehmed Ali Akın isimli bir hayırsever tarafından yeniden yaptırılmıştır (Altın, 2017: 104-105). 18. yüzyılda Kab Câmii Vakfı'nda imam-ı evvel ve imam-ı sâni, müezzin, cum'a müezzini, müteveli, müfettiş, hatib, nâzır, loğkeş, kenef hizmetçisi gibi görevliler bulunmaktadır.²⁰ Kab Câmii Vakfı'nın para vakfı olduğu anlaşılmaktadır ve cami görevlilerinin ücretleri bu vakıf tarafından ödenmektedir.²¹ Hoca Ali Câmii'nin, 1689 yılında, 3 pay olmak üzere 120 akçelik kaydı bulunmaktadır (MAD.d., 1878: 1).

¹⁷ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sokak ve caddelerin dikkat çekici yapılarından olan kabaltılar, aynı sokak üzerinde karşılıklı iki evi bulunan kişinin evlerini sokağın üstünden tonozla birbirine bağlaması sonucu oluşmuş yapılarıdır. Tonoz, yerel dilde "kab", kabaltı da kelime olarak "tonozaltı"na karşılık gelmekle birlikte, üzeri kapalı bu sokak geçişlerinin üst örtüleri genellikle tonozlardan oluşmaktadır. Bkz. İlhan Oğuz Akdemir, Ömer Faruk İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 29, İstanbul, 2014, s.235; Hamdullah Közcu, Urfâ Mimarisinde Kabaltılar, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yay., Şanlıurfa 2016, s.8.

¹⁸ BO.A.D.MKF.d. 27464 (H.1053/M.1644); 16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında Hoca Ali Mahallesi'nin olmasından hareketle bu caminin 16. yüzyılda da var olduğu söylenebilir.

¹⁹ Caminin üzerindeki kitabede; "ammera ve ceddede haze'l-binâ... fi tarihi sene erba'a ve semânin ve elf (1084)" yazısı bulunmaktadır. Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Altın, "Adıyaman'da Bir Kabaltı ve Kab (Hacı Ali) Camisi", S.29, 2017, s.103-124.

²⁰ VGMA. HD., nr.565, s.116; 1082, s.168-169; 1084, s.48; 1090, s.9-63; 1094, s.185-192; 1096, s.165-170; 1099, s.76-79; 1100, s.164-172; 1119, s.54; 1139, s.31; 1140, s.275; 1143, s.377; 1158, s.191-193; 1159, s.157.

²¹ 1769 yılında caminin cuma müezzinliğine atama yapılırken "yevm-i cum'ada müezzin olmayub lâzım ve mühim olmağla nükûd-ı mevkûfesinden almak üzere yevmî bir akçe ile Ali'ye..." ifadeleri kullanılmıştır. Bkz. VGMA. HD., nr.1082. s.168.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

Alaybeyi Câmii

Günümüzde Musalla Câmii olarak bilinen cami Alaybeyi Câmii olmalıdır²². Musalla ise bu caminin bitişğinde yer alan boş arsadır. Alaybeyi Câmii, Ulu Câmii ile birlikte Adıyaman'ın en eski camilerindedir. Cami üzerindeki işleme ve süslere bakıldığında Selçuklu döneminde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. 17. yüzyılda Alaybeyi Mescidi olarak zikredilen bu yapı, 18. yüzyılda cami olarak isimlendirilmektedir. 18. yüzyılda Alaybeyi Câmii'nde câbi, müfettiş, nâzır, imam, hatib, müezzin, loğkeş, ferraş, cum'a müezzini, kayyım gibi görevliler bulunmaktadır.²³

Yenipınar Câmii (Hacı Mehmed Câmii)

17. yüzyılın ortalarında²⁴ ibadete açık olan bu caminin, her nedense sonraki yıllarda vâizinin olmadığı yani mescit özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. 18. yüzyılın başlarında ise vâiz ataması yapılarak yeniden camiye dönüştürülmüştür (VGMA. HD., 1159: 155). 1720 yılında onarım gören caminin 1893 yılındaki depremde ağır hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Depremde yıkılan caminin minaresi 1899 yılında Hacı Mehmed isimli bir hayırsever tarafından onarılmıştır. 1986 yılında ise minaresine dokunulmadan cami tamamen yıkılmış ve yerine şu anki yapı inşa edilmiştir (Sucu, tarihsiz: 47; Bayhan ve Salman, 2010: 66). Yenipınar Câmii'nin 18. yüzyılda mütevellî, imam, imam-ı sâni, hatib, müezzin, cuma müezzini, ihlashân, mülkhân, kayyım, kandil-fürûz, ferraş gibi görevlileri bulunmaktadır.²⁵

Sıratut Câmii (Hacı Ömer Câmii)

Günümüzde Sıratut Mahallesi'nde yer alan Sıratut Câmii, 18. yüzyıldaki cami olmayıp, 1958 yılında Mehmet İnan tarafından muhtemelen eski caminin arsası üzerine inşa edilmiştir (Bayhan ve Salman, 2010: 75). Muhtemelen 17. yüzyılda Hacı Ömer isimli bir kişi tarafından mescit olarak yaptırılan ve Hacı

²² Cami ile ilgili resmî bir kayıтта caminin arsasının 2014 m. olduğu ve Alaybeyi Vakfı'na ait olduğu belirtilmiştir. Bu bilgidен hareketle şu anki Musalla Câmii'nin Alaybeyi Câmii olduğu anlaşılmaktadır.

²³ VGMA. HD., nr.548, s.16-18; 565, s.116-117; 1082, s.168; 1090, s.8-63; 1094, s.183-194; 1095, s.97-104; 1096, s.164-173; 1099, s.77-79; 1100, s.164-172; 1119, s.53-54; 1139, s.31; 1140, s.274; 1143, s.377; 1158, s.191-193; 1159, s.155-157.

²⁴ BOA.D.MKF.d., 27464 (H.1053/M.1644).

²⁵ VGMA. HD., nr.1082, s.168; 1083, s.295; 1084, s.46-48; 1090, s.10-15; 1094, s.183; 1095, s.97-104; 1096, s.167; 1099, s.75-80; 1100, s.170-171; 1119, s.53-54; 1139, s.31; 1158, s.191-193

Ömer Mescidi olarak anılan bina, 18. yüzyılın sonlarında İzolluzâde Mehmet Efendi isimli bir hayırsever tarafından yeniden yaptırılmıştır (VGMA. HD., 1096: 173; 1099: 76). 18. yüzyılın öncesinde ve başlarında mescit olarak isimlendirilen bu ibadethaneye, 1701 yılında minber vaz' edilmiş ve yevmî bir akçe ile Ahmet isimli bir kişi vâiz olarak atanmıştır (VGMA. HD., 1159: 155). Bu tarihten itibaren Hacı Ömer Câmii veya Sıratut Câmii olarak zikredilen caminin 1726 yılına gelindiğinde cemaatinin fazla olduğu anlaşılmaktadır (VGMA. HD., 1083: 296). Ancak her nedense sonraki yıllarda caminin minberi kaldırılmış ve cami, yeniden mescide dönüştürülmüştür. 1731 yılına gelindiğinde ise tekrar minber vaz' edilerek camiye dönüştürülmüş ve vâizlik görevine Kanber Halife isimli bir kişi atanmıştır (VGMA. HD., 1094: 183). Caminin 1691 yılında 7 hisse olmak üzere 1.260 akçe geliri bulunmaktadır (MAD.d., 4983: 6). 18. yüzyılda Hacı Ömer Câmii'nin müteveli, nâzır, imam, imam-ı sâni, vâiz, müezzin, cuma müezzini, hatib, noktacı, müfettiş, loğkeş, ferraş gibi görevlileri bulunmaktadır.²⁶

İbrahim Bey Câmii (Eskisaray Câmii)

Eskisaray Mahallesi'nde bulunmasından dolayı günümüzde halk arasında "Eskisaray Câmii" olarak bilinen bu cami, H.1048/M.1638 yılında İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. "Kasaba-i Hısn-ı Mansur'da vâki' merhûm ve mağfûrun-leh pederim el-Hâc İbrahim Beg'in binâ ve ihyâ buyurdıkları câmii'-i şerîfin..." ifadesinden caminin bânisinin İbrahim Bey olduğu anlaşılmaktadır (Turgut, 1993: 36). 18. yüzyılda hizmete açık olan bu cami bazı yıllarda tamirat görmüş olup günümüzde hala ibadete açıktır. İbrahim Bey Câmii'nin 1967 yılında toprak olan dam örtüsü ahşapla değiştirilmiş, 1992 yılında da minaresi ve kapısı hariç birçok kısmı yenilenmiştir (Bayhan ve Salman, 2010: 63). İbrahim Bey Camii'nin 18. yüzyılda müteveli, vâiz, imam, vakit müezzini, loğkeş, ferraş, kandil-efzûn gibi görevlileri bulunmaktadır (Turgut, 1993: 37-38).

Zülfikâr Hacı Mehmed Câmii

Muhtemelen 17. yüzyılda yapılmış olan bu cami, sonraki dönemlerde harabe haline geldiği için 1725 yılında, Zülfikâr (Ağa) el-Hâc Mehmed Bey

²⁶ VGMA. HD., nr.548, s.17; 565, s.115; 1083, s.296; 1084, s.46; 1090, s.8-9; 1095, s.97-105; 1096, s.165-173; 1099, s.75-78; 1100, s.167-171; 1119, s.54; 1140, s.274; 1158, s.191-192; 1159, s.154.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

tarafından yeniden inşa edilmiştir (VGMA. HD., 1083: 295). Masrafları ve giderleri, el-Hac Mehmed Vakfı tarafından karşılanan Zülfikâr Hacı Mehmed Câmii'nin, 18. yüzyılda, mütevellî, imam, hatib, ferraş, loğkeş, kâtib gibi görevlileri bulunmaktadır.²⁷

Hacı Süleymân Câmii

Günümüzde, Atatürk Caddesi üzerinde bulunan ve ibadete açık olan Hacı Süleyman Câmii, H.1133/M.1720 yılında yaptırılmış olup 1781 yılında Hacı Süleyman isimli bir hayırsever tarafından izn-i hümayun ile yeniden yaptırılmış ve "evlâdiyet ve meşrutiyet" üzere vakfedilmiştir (VGMA. HD., 1096: 166-169). 1890 ve 1899 yıllarında tekrar tamir gören caminin giriş kapısının üzerinde "Maşâallah 1342" ibaresi bulunmaktadır. Burada verilen tarihten hareketle caminin, 1923 yılında da tamir gördüğü söylenebilir. Hacı Süleymân Câmii'nin 18. yüzyılda mütevellî, imam, hatib, müezzin, ferraş, loğkeş gibi görevlileri bulunmaktadır.²⁸

Hoca Ömer Câmii

Çelebi Mahallesi'nde bulunan ve günümüzde hala aynı isimle mevcut olan Hoca Ömer Câmii, "Câmî-i Atik (Eski Câmî)" olarak da bilinmekte olup, Hacı Ömer bin Hacı Mustafa isimli bir hayırsever tarafından müceddeden yaptırılmış, Hoca Ömer isimli bir kişi tarafından da tamir ettirilmiştir.²⁹ Hoca Ömer'in bu camiye tamir ettirmesinden sonra Hoca Ömer Câmii olarak zikredilmeye başlanan bu cami, 18. yüzyılın başlarına kadar mescit olarak hizmet vermiş, sonraki yıllarda da camiye dönüştürülmüştür. Günümüzde mevcut olan Hoca Ömer Câmii, 1919 ve 1951 yıllarında tamir edilmiş olup,³⁰ şu anki bina 18. yüzyılda kullanılan bina değildir. Hoca Ömer Câmii'nin 18. yüzyılda mütevellî, müfettiş, müezzin, cum'a müezzini, nâzır, noktacı, ferraş, loğkeş gibi görevlileri bulunmaktadır.³¹

²⁷ VGMA. HD., nr.1048, s.168; 1083, s.295; 1090, s.8-16; 1094, s.183-191; 1095, s.104; 1096, s.164-169; 1099, s.76-77; 1100, s.169; 1158, s.191-193.

²⁸ VGMA. HD., nr.548, s.16-18; 565, s.116; 1095, s.97-104; 1096, s.166-169.

²⁹ VGMA. HD., nr.1090, s.10; 1094: 193; 1100: 168.

³⁰ Bayhan, Salman, age., s.76; Mustafa Sucu, Adıyaman İl ve İlçeleri, (Tarihsiz), Gaziantep, s.47.

³¹ VGMA. HD., nr.565, s.116; 1084, s.46-47; 1090, s.8-14; 1094, s.183; 1095, s.97-105; 1096, s.168-173; 1099, s.76-77; 1100, s.164-172; 1140, s.275; 1158, s.191-194; 1159, s.154-157.

Derviş Bey Câmii

17. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen bu cami, 18. yüzyılın başlarında Derviş Bey isimli bir hayırsever tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Derviş Bey Mescidi şeklinde de zikredilen cami, evlâdiyet üzere vakfedilmiştir (VGMA. HD., 1096: 168; 1143: 377). Derviş Bey Câmii'nde 18. yüzyılda müteveli, loğkeş, ihlâshân, aşırhân, cum'a müezzini, imam, hatib, müezzin, loğkeş, ferraş, kennâs gibi görevliler bulunmaktadır.³²

Hacı Mehmed Câmii

Molla Musullu oğlu Hacı Mehmed isimli bir hayırsever tarafından Halvetî Mahallesi'nde yaptırıldığı anlaşılan cami ile ilgili ilk bilgiler 18. yüzyılın başlarına aittir (VGMA. HD., 1119: 54). Hacı Mehmed Câmii'nin 18. yüzyılda müteveli, imam, müezzin, cum'a müezzini, hatib, loğkeş, ferraş gibi görevlileri bulunmaktadır.³³

Hacı Cumazâde Hacı Mehmed Câmii (Debbâğhâne Câmii)

17. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen bu cami, sonraki dönemlerde harabe haline geldiği için, Hacı Cumazâde Hacı Mehmed isimli bir hayırsever tarafından babasının vasiyeti üzerine eski binasının yerinde yeniden inşa ettirilmiştir. Demirci Mahallesi'nde yer alan ve "Hacı Mehmed Mescidi" olarak da bilinen bu cami (VGMA. HD., 1096: 164), H.1111/M.1699 yılında Debbâğhâne Mescidi olarak zikredilmektedir (VGMA. HD., 1140: 275). Hacı Cumazâde Hacı Mehmed Câmii'nin 18. yüzyılda imam, müteveli, hatib, nâzır, kable's-salat-i cum'a, cüz-i şerîf tâlisi, cum'a cüzhânı/cüzhân, vakit müezzini, ferraş, loğkeş gibi görevlileri bulunmaktadır.³⁴

Uzun Hacı İbrahim Bey Câmii

"Uzun Bey Câmii" olarak da bilinen bu cami, Uzun Hacı İbrahim Bey isimli bir hayırsever tarafından Hısn-ı Mansur Sarayı yakınlarında, muhtemelen, 18. yüzyılın ortalarında yaptırılmıştır (VGMA. HD., 1095: 98; 1099: 79). Uzun

³² VGMA. HD., nr.548, s.17; 1082, s.168; 1090, s.12-18; 1094, s.183-187; 1095, s.99-104; 1096, s.168-173; 1099, s.76-77; 1100, s.164-172; 1143, s.377; 1158, s.191-194

³³ VGMA. HD., nr.548, s.16-17; 565, s.115; 1083, s.295; 1084, s.48-49; 1090, s.8-18; 1094, s.183-184; 1095, s.98-105; 1096, s.164-168; 1099, s.76-77; 1100, s.164-170; 1119, s.53-54; 1158, s.191.

³⁴ VGMA. HD., nr.1090, s.9-16; 1094, s.186-192; 1095, s.102-105; 1096, s.170; 1099, s.79; 1119, s.53-54; 1140, s.275; 1158, s.191-192; 1159, s.157.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

Hacı İbrahim Bey Câmii'nin, 18. yüzyılda imam, cüzhan ve câbi gibi görevlileri bulunmaktadır.³⁵

Kürt Câmii

Halveti Mahallesi'nde bulunan Kürt Câmii'nin, 17. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilmektedir (VGMA. HD., 1159: 156). Kürt Câmii'nin 18. yüzyılda mütevellî, imam-ı evvel ve imam-ı sâni, müezzin, cum'a müezzini, nâzır, hatib, loğkeş, ferraş gibi görevlileri bulunmaktadır.³⁶ Caminin iki imamının bulunmasından hareketle cemaatinin fazla olduğu söylenebilir.

Rumiyânlı Câmii

Kürt Mahallesi'nde bulunan bu cami, "Rumiyânlı binası cami" veya "Rumiyânlı Câmii" şeklinde zikredilmektedir.³⁷ Kürt Câmii ile aynı cami olma ihtimali olan Rumiyânlı Câmii ile ilgili ilk bilgiler H.1153/M.1740 yılına aittir (VGMA. HD., 1094: 192). 18. yüzyılda Rumiyânlı Câmii'nde mütevellî, imam, hatib, müezzin, ferraş gibi görevliler bulunmaktadır.³⁸

Türkoğlu Mehmed Ağa Câmii

Mehmed Ağa isimli hayırsever tarafından Halveti Mahallesi'nde yaptırılan caminin ferraşlık vazifesi, 1755 yılında Hasan Halife isimli bir kişiye tevcih edilmiştir (VGMA. HD., 1090: 9). Cami ile ilgili bu bilgi dışında başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Molla (Kâvî) Hüseyin Câmii

Lelebici Mahallesi'nde yer alan bu cami, "Başoğlu/Başa Molla Hüseyin Mescidi/Câmii", "Kâvî Hüseyin Mescidi" veya "Lelebici Mescidi" adlarıyla zikredilmektedir (VGMA. HD., 1099: 80). Cami ile ilgili ilk bilgiler 1750 yılına aittir ve cami, muhtemelen bu tarihte mescit olarak yaptırılmış daha sonra camiye dönüştürülmüştür (VGMA. HD., 1100: 170). Molla Hüseyin Câmii'nin

³⁵ VGMA. HD., nr.548, 1095, s.98; 1099, s.79; 1158, s.194.

³⁶ VGMA. HD., nr.1082, s.168; 565, 1084, s.46; 1090, s.8-16; 1094, s.183-190; 1095, s.98-105; 1099, s.79; 1100, s.170; 1119, s.54; 1139, s.31; 1158, s.191; 1159, s.156.

³⁷ VGMA. HD., nr. 1094, s.192; Rumiyânlı oymağı Rişvan Aşireti'ne bağlı bir oymak olup, bu oymak mensupları, Hısn-ı Mansur kazasında Kürt Mahallesi'nde sakin oldukları için bu camiye bu isim verilmiş olmalıdır. Rumiyânlı oymağı için bkz. Faruk SÖYLEMEZ, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

³⁸ VGMA. HD., nr. 1090, s.14; 1094, s.192; 1095, 1096, s.173.

18. yüzyılda mütevellî, imam, müezzin, ferraş, loğkeş gibi görevlileri bulunmaktadır.³⁹

Hacı Ramazan Ağa Câmii (Usta Ramazan Mescidi)

Demirci Mahallesi'nde yer alan bu cami, Ramazan Ağa isimli bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır (VGMA. HD., 1096: 167). Cami ile ilgili ilk bilgiler 18. yüzyılın başlarına ait olup cami, muhtemelen bu yıllarda yapılmıştır (VGMA. HD., 1119: 54). 18. yüzyılda Ramazan Ağa Câmii'nin imam, hatib, müezzin, mütevellî, duâgûy, nâzır, ferraş, loğkeş gibi görevlileri bulunmaktadır.⁴⁰

Zenli Câmii

1706 yılında yevmî bir akçe ile imamlık vazifesinin Yusuf isimli bir kişiye verilmesinin dışında bu cami ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır (VGMA. HD., 1159: 157).

Musallâ

Musallalar, cenaze namazı ve bayram namazlarının edâ edildiği yerler olmalarının yanı sıra vakit namazlarının da kılındığı yerlerdir (Pakalın, 2004: 583). Cenaze ve bayram namazlarının edâ edildiği bu ibadet yerleri, birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Hısn-ı Mansur kazasında da bulunmaktadır. Günümüzde hala ayakta ve ibadete açık olan Musalla Câmii, 18. yüzyılda Musallâ olarak isimlendirilen ibadet yeri değildir. 18. yüzyıldaki Musallâ günümüzdeki Musallâ Câmii'nin hemen bitişiğindeki arsadır. Burası, Hısn-ı Mansur ahalisinin cuma, bayram ve cenaze namazlarını topluca kılabilirdikleri üstü açık bir alandır. Bu alanda bir minber, bir vaaz yeri ve imam yeri bulunmakta olup namazgâh alanının etrafı duvarla örülüdür. 18. yüzyılda, Musallâ'nın, "Hısn-ı Mansûr'un haricinde" olduğu belirtilerek bu cami, "İydeyn (iki bayram) Musallâsı" ve "salât-ı iydeyn için mebnî" olarak isimlendirilmektedir.⁴¹ 18. yüzyılın başlarında tamir edilen Musallâ'nın 18. yüzyıldan daha önce yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (VGMA. HD., 1159: 153). 18. yüzyılda Musallâ'da vâiz, nâsıh, ferraş, salat-ı iydeynde hatib, salat-ı

³⁹ VGMA. HD., nr. 1090, s.10-11; 1096, 1099, s.80; 1100, s.170-172.

⁴⁰ VGMA. HD., nr. 1082, s.168-169; 1084, s.47; 1090, s.8-16; 1094, s.183-191;1095, s.103-104; 1096, s.164-170; 1099, s.75-76; 1100, s.166-172; 1119, s.54; 1158, s.191-192.

⁴¹ VGMA. HD., nr.1083, s. .296; 1094, s.183; 1100, s.168.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

ıydeynde müezzın, kayyım gibi görevliler bulunmaktadır.⁴² Musallâ'nın bulunduğu muhite günümüzde Musalla Mahallesi denmektedir.

Bu camilerin yanı sıra 17. yüzyılın sonlarında varlığı bilinen ve muhtemelen 18. yüzyılda da ibadete açık olan; ama haklarında pek malumat bulunmayan bazı camiler bulunmaktadır. 1696 yılında Hacı Cafer Câmii'nin 2 hisse olmak üzere 60 akçe, Eslemez Bey Câmii'nin ise 6 hisse olmak üzere 180 akçe geliri bulunmaktadır (MAD.d., 1878: 2).

2. Deđerlendirme

18. yüzyılda Adıyaman'da bulunan cami sayısına bakıldığında Adıyaman'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiği 16. yüzyıla göre çok büyük bir artış olduğu görülmektedir (Bkz. Tablo-1). Cami sayısındaki bu ciddi artışta Hısn-ı Mansur ahalisinin dinî yaşantısının etkisi büyük olmakla birlikte şehrin büyümesinin ve ahalinin şehirleşme oranındaki artışın etkili olduğu söylenebilir. 18. yüzyılda Adıyaman'ın nüfusu 16. yüzyıla göre büyük değişiklikler göstermese de aşiret mensuplarının Adıyaman'a yerleşmeye başlaması, nüfus hareketlerinin yavaşlaması gibi etkenler dinî mekânlara olan ihtiyacı arttırmış ve bu doğrultuda mescit ve cami sayısında artışlar yaşanmıştır. Bunların yanı sıra vakıf sistemini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyenlerin de cami ve mescit sayısındaki artışta etkili olduğu söylenebilir.

	16. Yüzyıldaki Mescit ve Camiler	18. Yüzyıldaki Camiler
1	Hısn-ı Mansur Câmii	Ulu Câmii (Câmii'-i Kebir)
2	Küçük Mescit	Hacı Abdulgâni Câmii
3	Şeyh Abdurrahman Erzincânî Mescidi ⁴³	Şeyh Muhyiddin Arabî Câmii
4	Kab Câmii	Kab Câmii (Hoca Ali, Kabaltı Câmii)
5	Eslemez Bey Câmii	Alaybeyi Câmii
6	Alaybeyi Câmii	Yenipınar Câmii
7		Sıratut Câmii (Hacı Ömer Câmii)

⁴² VGMA. HD., nr.1083, s.296; 1090, s.8; 1094, s.183; 1095, s.97-101; 1096, s.167; 1100, s.168-172; 1159, s.158.

⁴³ Mehmet Taştemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman Sosyal ve İktisâdî Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.234-238.

8	İbrahim Bey Câmii (Eskisaray Câmii)
9	Zülfikâr Hacı Mehmed Câmii
10	Hacı Süleyman Câmii
11	Hoca Ömer Câmii (Câmi'-i Atik)
12	Derviş Bey Câmii
13	Hacı Mehmed Câmii
14	Hacı Cumazâde Hacı Mehmed Câmii (Debbağhâne)
15	Uzun Hacı İbrahim Bey Câmii
16	Kürt Câmii
17	Rumiyânlı Câmii
18	Şeyh Zeyneddin Câmii
19	Türkoğlu Mehmed Câmii
20	Molla Hüseyin Câmii
21	Hacı Ramazan Ağa Câmii
22	Zenli Câmii
23	Musallâ Câmii

Tablo-1: 16. ve 18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında Bulunan Camiler

18. yüzyılda Hısn-ı Mansur kazasında bulunan camilerdeki görevliler incelendiğinde hemen her camide imam, müezzin, hatip, müteveli, ferraş, loğkeş gibi görevlilerin olduğu görülmektedir. Camilerdeki görevli çeşitliliğine bakıldığında el-Hac Abdulgânî Câmii, Ulu Câmii, Kab Câmii, Şeyh Muhyiddin Arabî Câmii ve Alaybeyi Câmii'nin diğer camilere göre daha fazla görevliye sahip oldukları görülmektedir (Bkz.Tablo-2). Bu camilerden özellikle el-Hac Abdulgânî Câmii'ndeki görevli sayısının çeşitliliği ve sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Toplamda 38 farklı görev ve 22 görevli bulunan Abdulgânî Câmii'nin cemaatinin de fazla olduğu anlaşılmaktadır. El-Hac Abdulgânî Câmii'nde muvakkit denilen görevlinin bulunması, bu caminin şehirdeki namaz, imsak, iftar gibi vakitlerin hesaplanması konusunda merkezî özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

Camiler/Görevliler	İmam	Müezzin	Müteveli	Vâiz	Hatip	Nâzır	Kuran Okuyanlar	Ferraş	Loğkeş	Câbi	Müremmim	Müderris	Müfettiş	Taşirdâr	Mesâbihân	Ders-i âm	Kandil-fırûz	Noktacı	Muvakkit	Miftahdâr	Kâtip	Muallim	Kayım
Ulu Câmii	2	2	1	1	1	1	4	1	1	1		1	1										
Hacı Abdulgânî Câmii	2	4	1	3	1	2	10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Şeyh Muhyiddin Arabî C.	1	2	1	1	1	1		1	1	1			1				1				1		
Kab Câmii	2	2	1		1	1		1	1				1										
Alaybeyi Câmii	1	2			1	1		1	1	1	1												1
Yenipınar Câmii	2	2	1		1		2	1									1						1
Sıratut Câmii	2	2	1	1	1	1		1	1				1					1					
İbrahim Bey Câmii	1	1		1				1	1								1						
Zülfikâr Hacı Mehmed C.	1		1		1			1	1												1		
Hacı Süleyman Câmii	1	1	1		1			1	1														
Hoca Ömer Câmii	1	2	1			1		1	1				1					1					
Derviş Bey Câmii	1	2	1		1		2	1	1														
Hacı Mehmed Câmii	1	2	1		1			1	1														
Debbağhâne Câmii	1	2	1		1	1	2	1	1														
Uzun Hacı İbrahim Bey C.	1						1			1													
Kürt Câmii	2	2	1		1	1		1	1														
Rumiyânlı Câmii	1	1	1		1			1															
Türkoğlu Mehmed Câmii	1							1															
Molla Hüseyin Câmii	1	1	1					1	1														
Hacı Ramazan Ağa C.	1	1	1		1	1	1	1	1														
Zenli Câmii	1																						
Musallâ Câmii	1	1		1	1			1															1
Mehmed Ağa Câmii							1								1								

* Bu bilgiler kaynakçada belirtilen Hurufat Defterleri serisinden derlenerek elde edilmiştir.

Tablo-2: Hısn-ı Mansur Camilerinin Görevli Sayısı Dağılımı

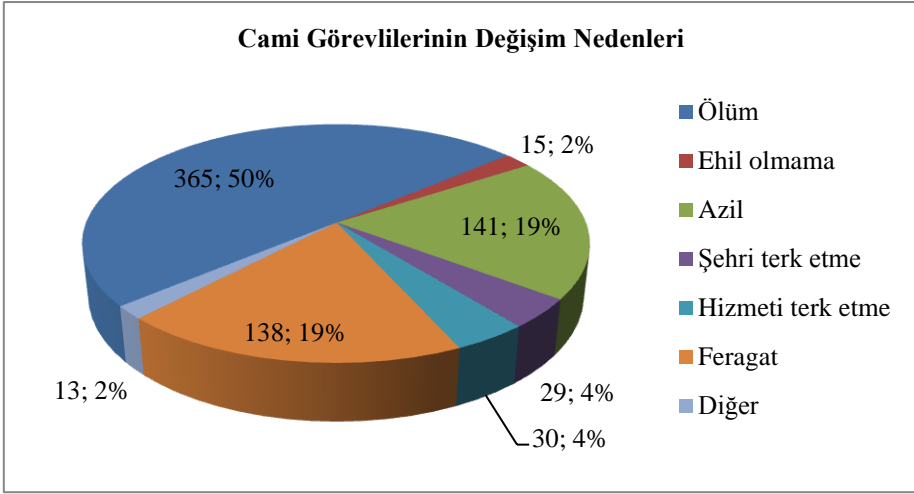
Hısn-ı Mansur kazasındaki cami görevlilerinin değişiminde ölüm, azil, feragat, görevinde ehil olmama, hizmetini terk etme, şehri terk etme, hastalık, yaşlılık vb. nedenlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde, camide vazifeli olan kişinin ölümü sonrası vazifesinin başka bir kişiye tevcih edilmesi % 50 ile en sık yaşanan görev değişimi nedenidir. Bu tür görev değişiminde vakfiye şartlarına göre atama yapılmaktaydı. Evladiyet üzere olan vakıflarda vefat eden görevlinin eğer reşit ve erkek evladı varsa görev ona tevcih edilmekteydi. Evlâdın reşit olmaması durumunda ise vekaleten atama yapılabilmekteydi. Câmî-i Kebîr'in ferraşı olan Mustafa isimli kişi vefat ettiğinde oğlu küçük yaşta olduğu için vazifeye "müteveffâ-yı mezbûrun yerine kâimmakâm nasb eylediği" Ebubekir isimli kişi getirilmiştir. Ebubekir isimli kişi, birkaç yıl aradan geçtikten sonra müteveffanın oğlu reşit yaşa gelmesine rağmen vazifesini bırakmayınca müteveffanın oğlu şikayetçi olmuş ve Ebubekir görevden alınmıştır (VGMA. HD., 1094: 191).

Camilere görevli atamasında aranan şartların belki de en önemlileri görevlinin vazifesinde ehil yani vazifeye müstehak olması, cemaatin memnun olduğu bir kişi olması, vakfi koruyup kollamasıdır. Aksi durumda ise vazifelinin görevine son verilir ve yerine müstehak bir kişi atanırdı. 1725 yılında Alaybeyi Câmîi'nde hatip olan Seyyid Mehmet isimli kişi "nâ-ehil, nâ-müstehak ve hitabete iktidârı olmayan bir kişi" olduğu için görevinden alınmış ve yerine İsmail Efendi isimli bir kişi atanmıştır (VGMA. HD., 1119: 54). Yine aynı yıl yevmî 4 akçe ile Ramazan Ağa Câmîi'nin imamı olan Mahmut vefat edince yerine oğlu Mehmet getirilmiş; ama Mehmet görevinde ehil olmadığı için Mehmet isimli başka bir kişiyi kendisine vekil tayin etmiştir. Ancak caminin cemaati, Mehmet isimli bu vekilden istikrâh (tiksinmek) ettikleri için vazifeye "muhtâr-ı cemâ'at" olan ulemadan Ali Efendi isimli kişi atanmıştır (VGMA. HD., 1119: 54).

Görev değişikliklerindeki önemli sebeplerden biri de % 19 ile görevden feragat etme durumlarıdır. Görevlilerin vazifelerinden feragat ettikleri kişiler de yine genellikle akrabadan kişiler olmaktadır. Görevli değişikliğindeki önemli sebeplerden bir diğeri de yine % 19 ile görevden alınma hadiseleridir. Görevden alınma sebeplerine bakıldığında bu kişilerin çoğunlukla o göreve haksız bir şekilde geldikleri ve görevin asıl sahibinin şikayeti üzerine mahkeme kararıyla görevden alındıkları anlaşılmaktadır. Görevlilerin hizmetlerini yerine getirmemeleri veya görevlerini bırakarak başka şehre gitmeleri durumları da sık rastlanan hadiseler arasındadır. 18. yüzyılda Adıyaman'daki camilerde görevli

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

kişilerden 30'u yani % 4'ü görevini terk ettikleri için, 29'u yani % 4'ü de şehri terk ettikleri için görevlerinden alınmışlar ve vazifeleri başka bir kişiye tevcih edilmiştir. Görevinde ehil olmayan kişilerin vazifeden alınması hadiselerine de sık olmamakla birlikte rastlanmaktadır. 18. yüzyılda toplamda 15 kişi görevde "nâ-ehil" oldukları gerekçesiyle vazifeden alınmışlardır. Bunların yanı sıra 1 kişi hem vakıf görevlisi hem de ticaretle uğraştığı için, 1 kişi zina ehli olduğu için, 2 kişi hasta olduğu için, 2 kişi yaşlı olduğu için, 4 kişi ehl-i fesât olduğu için, 2 kişi cemaatin sevmediği kişiler oldukları için ve 1 kişi de aynı anda iki vakıfta görevli olduğu için vazifeden alınmış ve yerlerine müstehak kişiler getirilmiştir. (Bkz. Grafik-1).

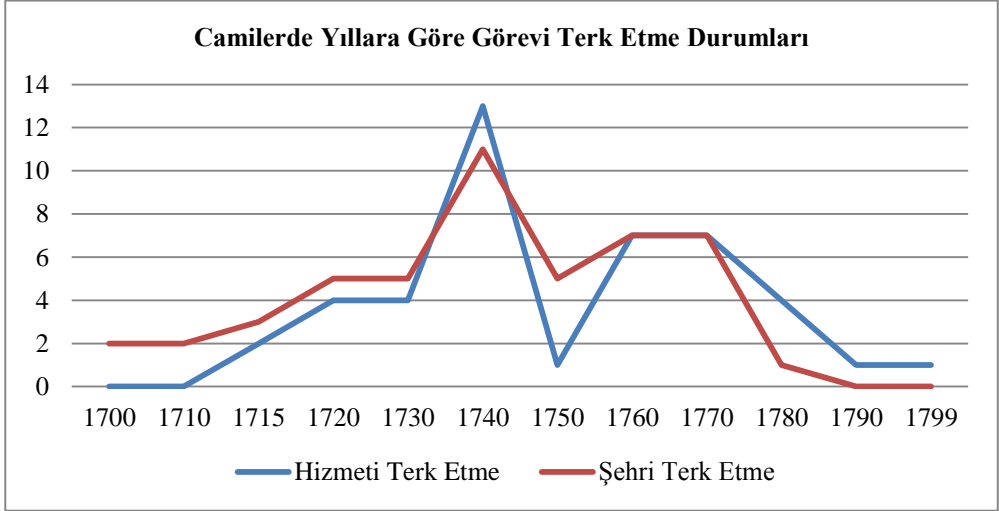

Grafik-1: 18. Yüzyılda Cami Görevlilerinin Değişim Nedenleri

Görevi terk etme hâdiselerindeki eğilimler incelendiğinde bu hadiselerin çoğunlukla 1730'lar ve 1760'larda yaşandığı; 1750'ler ve 1780'lerde ise ciddi bir azalmanın olduğu dikkat çekmektedir. (Bkz. Grafik-2). Bu dalgalanmanın oluşmasında muhtemelen siyasi olaylar ve toplumu ilgilendiren hâdiselerin etkisi vardır. 18. yüzyılın başlarında bölgeyi olumsuz yönde etkileyen "Aşiretlerin Rakka'ya İskânı Teşebbüsü"nü⁴⁴ Adıyaman ve bölgedeki diğer

⁴⁴ 17. yüzyılda meydana gelen idarî, iktisadî ve içtimâî sorunların köyden kente göç sürecini hızlandırması sonrasında tarım arazilerinin kullanımında düşüş yaşanmış ve dolayısıyla Osmanlı ekonomisi bu durumdan zarar görmüştür. Ayrıca Suriye taraflarındaki Arap aşiretlerinin kuzeye doğru hareketlenmelerinin engellenmesi; Anadolu'daki aşiretlerin de yaylak-kışlak arasındaki göçleri esnasında yerleşik ahaliye zarar vermelerinin önüne geçilmesi amacıyla aşiretlerin Suriye bölgesine iskân edilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda aşiretlerin organize edilerek yerleşik bir düzene geçirilmesi için Rakka Eyaleti, iskân bölgesi

şehirler üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Yaşanan bu olumsuzluklar, vakıf kurumlarında da etkisini göstermiş ve Adıyaman'daki camilerde görev yapan kişiler ya hizmetlerini ya da yaşadıkları şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra hizmeti terk etme hadiselerindeki eğilime bakıldığında savaşların olduğu yıllarda artışların olması dikkat çekmektedir.

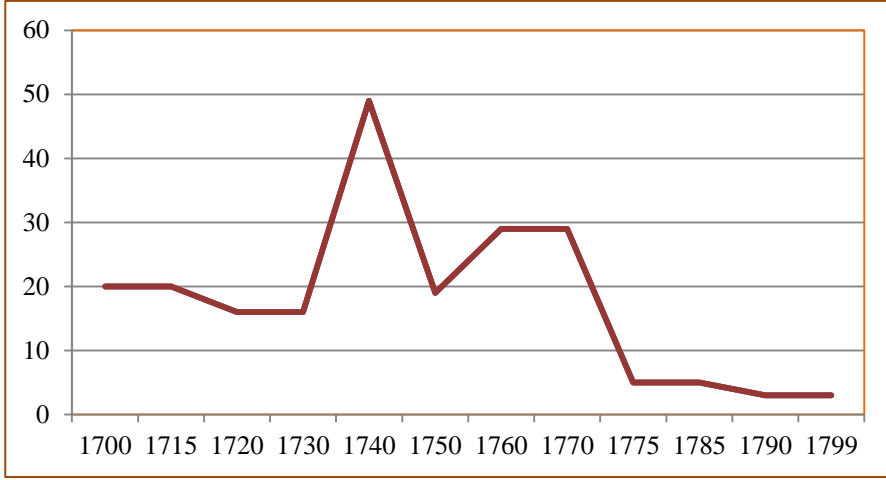

Grafik-2: 18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur'da Cami Görevlilerinin Görevlerini Terk Etmesi

18. yüzyılda Hısn-ı Mansur kazasındaki cami görevlilerine yapılan müdahalelerin sıklığına ve müdahalelerin yıllara göre eğilimine bakıldığında hizmeti ve şehri terk etme hâdiselerinde olduğu gibi 1730'lardan ve 1760'lardan sonra büyük bir artışın olduğu görülmektedir. 1750'lerden ve 1770'lerden sonra ise görevlilere yapılan müdahalelerin azaldığı görülmektedir (Bkz. Grafik-3). Bu durumun oluşmasında da yine aşiretlerin Rakka'ya İskânı Teşebbüsü ve savaşların rol oynadığı söylenebilir.

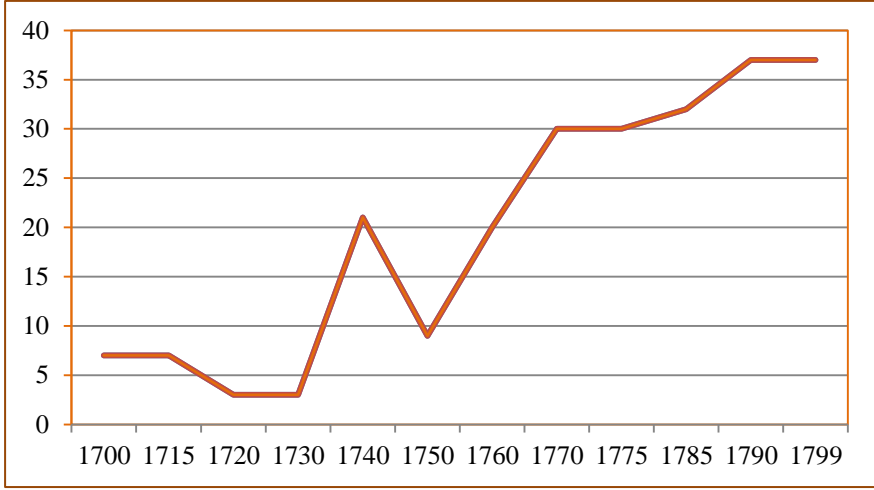
olarak seçilmiştir. Ancak aşiretlerin ilk önceleri kabul ettikleri iskân politikasının bir süre sonra bazı aşiretlerin iskân bölgesinden kaçmaları sebebiyle başarısızlığa uğradığı görülmektedir. Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkialık Olayları", TTK. Belleten, LIV/211, Ankara 1991; İskân bölgesinde kaçan bazı aşiret mensuplarının Hısn-ı Mansur kazası dahil olmak üzere bölgedeki birçok kazaya kaçtıkları ve asayiş problemlerine neden oldukları görülmektedir. Rakka İskânı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Çelikdemir, Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840), FÜ. SBE. BDT., Elazığ 2001; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı Teşebbüsü, İÜ. EFY. No:998, İstanbul 1963.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

Grafik-3: 18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında Cami Görevlilerine Müdahale

Hısn-ı Mansur kazasındaki cami görevlilerinin görevlerinden feragat etme eğilimleri de dikkat çekmektedir. 18. yüzyılın başlarında yani Lale Devri sonlarına kadar görevden feragat etme durumlarına fazla rastlanmazken 1736-1739 yılları arasındaki Osmanlı-Rus savaşları döneminde feragat hâdiselerinde büyük bir artış olmuş ve 1740 sonrası düşüş olmuştur. 1760'lardan sonra ise yine muhtemelen Osmanlı-Rus savaşları ve Osmanlı-Fransız savaşları dönemlerinde görevden feragat etme durumlarına çok sık rastlanmaktadır (Bkz. Grafik-4). Görevden feragat edenlerin ekserisinin vazifelerini oğullarına bırakmaları birtakım muafiyetler elde etme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu durum Osmanlı vakıf sistemindeki değişimler ve sıkıntılar açısından değerlendirildiğinde sistemdeki değişim ve sıkıntıların boyutları daha iyi anlaşılmaktadır.

Grafik-4: 18. Yüzyılda Cami Görevlilerinin Görevlerinden Feragat Etme Eğilimi

Hısn-ı Mansur kazasındaki camilerde birçok farklı görev tespit edilmiştir. Bu görevlerden bazılarının farklı zaman dilimleri ve görevleri nitelendiren isimlendirmeler olduğu görülmektedir. Örneğin müezzinlik vazifesi; evkat-ı hamse müezzini, cum'a müezzini, sadâ müezzini, teravîh müezzini, vakt-i işâ ve mağrîb ve fecrde müezzin, vakt-i zuhûr ve asrda müezzin gibi zamansal ifadelerle isimlendirilmiştir. Yine vâizler için "yevm-i cum'ada ba'de-salati's-subh vâiz, leyle-i ramazan ve ıydeynde vâiz, leyle-i berâtta vâiz, leyle-i kadirde vâiz" şeklinde nitelendirmeler bulunmaktadır.

Vakıf görevlileri, bazen birkaç vazifeyi üstlenebilmekteydiler. Örneğin el-Hac Abdulgânî Câmii'nde Seyyid Salih Efendi kişi yevmî iki akçe ile kandil-fürûş ve yevmî üç akçe ile çeşme-kennâs vazifelerini birlikte yürütmektedir (VGMA. HD., 1090: 17). Vakıf görevlilerinin aldıkları ücretler ise görevli oldukları vakıfların gelirleri doğrultusunda az veya çok olabilmektedir. Câmî-i Kebîr, el-Hac Abdulgânî Câmii ve Sıratut Câmii görevlilerinin ücretleri, diğer camilerdeki görevli ücretlerine göre daha yüksektir (Bkz. Tablo-3). Camilerdeki görevli ücretleri, yüzyılın başından sonuna doğru genelde artış eğilimi göstermektedir. Ancak bazı dönemlerde muhtemelen vakıf gelirlerinin azalmasından dolayı ücretlerde düşüşler görülmektedir. Bazı vakıflardaki görevlilerse vazifelerini gönüllü olarak yapmaktadır. Vakıf görevlileri içerisinde

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

imamlar, müezzinler, hatipler, vâizler, müderrisler, ders-i âmlar ve Kur'an-ı Kerîm okuyan görevliler diğer görevlilere göre daha yüksek ücret almaktadırlar.

Camiler/Görevliler	İmam	Müezzin	Mütevelli	Vâiz	Hatip	Nâzır	Ferraş	Loğkeş	Câbi	Müderris	Müfettiş	Kandil-firûz	Noktacı	Muvakkit	Kâtip
Ulu Câmii	1 5	1 5	8	4	1 5	4	2	2			2				
Hacı Abdulgânî Câmii	1 2	1 4		1 0	8	6	8	2	4	5	4	4	4	8	4
Şeyh Muhyiddin Arabî C.		4		4	4							1			1
Kab Câmii	2	4		2	5	2		2	1		4				
Alaybeyi Câmii	G	4			4		2	G							
Yenipınar Câmii	4	2	2	2	4		2					0, 5			
Sıratut Câmii	1 2	5			5		2				4		4		
Zülfikâr Hacı Mehmed C.			2		6		2	1							G
Hacı Süleyman Câmii	4	4	2		G		G	1							
Hoca Ömer Câmii		2	4		5		1				2		4		
Derviş Bey Câmii	2	2	4		2			2							
Hacı Mehmed Câmii	G		G		2		G	G							
Debbağhâne Câmii	4	1	2		G	2	1								
Uzun Hacı İbrahim Bey		3							1						
Kürt Câmii	5	3	2		5		1	1	1						
Rumiyanlı Câmii					G		1								
Molla Hüseyin Câmii	1	G	G		1		1								
Hacı Ramazan Ağa C.	4	2	4		4		1	2							

Zenli Câmii	1														
Musallâ Câmii				1		G									
Mehmed Ağa Câmii						2									G
* Ücretler akçe olarak ödenmektedir.															
** Bu bilgiler kaynakçada belirtilen Hurufat Defterleri serisinden derlenerek elde edilmiştir.															
G: Gönüllü															

Tablo-3: Hısn-ı Mansur Kazasındaki Camilerin Görevli Ücretleri

Vakıf görevlileri içerisinde Kur'an-ı Kerim okuyan görevlilerin aldıkları ücretler ise birçok görevliye göre biraz daha yüksektir. Abdulgani Câmii'nde cüzhanlar 6 akçe, Yasinhanlar 8 akçe, Fetihhanlar 8 akçe, Mülkhanlar 6 akçe, İhlashanlar (duagûy) 5 akçe, cuma müezzinleri 4 akçe, ders-i âmlar 10 akçe, turûk-ı âb nâzırı 6 akçe, mesabihhanlar 6 akçe, müderrisler 5 akçe, teravîh müezzini 2 akçe, müremmimler 4 akçe ücret almaktadır. Uzun İbrahim Bey Câmii cüzhanı 2 akçe, Derviş Bey Câmii İhlashan ve Aşırhanı 1 akçe, Muhyiddin Arabî Câmii cerağdârı 0,5 akçe, Camii-i Kebir taşirdarı (öşür vergisi toplayan) 5 akçe ücret almaktadır.

18. yüzyılda Adıyaman'daki camilerin birçoğunda loğkeş denilen görevlilere rastlanması bu camilerin üzeri toprakla örtülü yapılar olduğunu göstermektedir. Yine bu durum Adıyaman'daki camilerin çoğunluğunun küçük ve orta büyüklükteki camiler olduğunu; aynı zamanda gösterişten ve ihtişamdan uzak camiler olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı şehir hayatında ve Müslümanların yaşamlarında merkezî bir özellik arz eden camilerin 18. yüzyılda Adıyaman'da da bu özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Adıyaman'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiği 16. yüzyılda Adıyaman'da sadece birkaç tane cami bulunurken 18. yüzyıla gelindiğinde cami sayısı 23'e yükselmiştir. Bu camiler genellikle üzeri toprakla örtülü ve tek katlı camiler olmalarının yanı sıra büyük gelirlere sahip olmayan küçük veya orta büyüklükteki camilerdir. El-Hac Abdulgânî Câmii, Ulu Câmii ve Sıratut Câmii Adıyaman'ın geliri, cemaati ve görevli sayısı fazla olan camileridir.

Adıyaman'daki cami sayısında, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla gelinceye kadarki 200 yılda 7-8 katlık bir artış yaşanması Adıyaman'ın nüfusunun da bu oranda arttığı anlamına gelmemektedir. Adıyaman nüfusunun aradan geçen 200 yıllık sürede fazla bir değişiklik göstermemesine rağmen cami sayısının bu denli büyük artış göstermesinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bu durumun

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

oluşmasında muhakkak Adıyaman ahalisinin dinî değerlere önem vermesi ve ibadet noktasında Allah'ın emrini yerine getirme isteği ilk sırada gelmektedir. Bunun yanı sıra 18. yüzyıldaki yerleşik hayatın 16. yüzyıla göre yaygınlık kazanması ve nüfus hareketlerindeki yavaşlamanın mekânsal örgütlenmeyi geliştirdiği savunulabilir. Dolayısıyla mekânsal örgütlenmenin artış göstermiş olması dinî ibadet mekânlarının sayısını arttırdığı söylenebilir. Cami sayısındaki bu artış sebeplerinin yanı sıra birtakım toplumsal bozulmaların da bunu etkilediği savunulabilir. Vakıf kurmanın ve vakıf kurumunda görevli olmanın sağladığı bazı muafiyetler ve ayrıcalıklar menfaat elde etme çabası içerisinde olan kişilerin vakıflar kurmalarında yani mescit, cami, medrese gibi kurumlar yapmalarında belirleyici olmuştur. Adıyaman'da da camilerde yaşanan bazı usulsüzlüklere bakıldığında bu durumun aslında yaygın olduğu görülmektedir. Camilerde bulunan görevlilerin görevlerini elde etme hadiselerindeki sıklığa bakıldığında bu durum daha açık hale gelmektedir. Yine cami görevlileri içerisinde "nâ-ehil", "nâ-müstehak", "zina ehli" olarak vasıflandırılan kişilere rastlanması bu kurumlarda yaşanan bozuklukları göstermesi bakımından önemlidir.

18. yüzyılda Adıyaman'daki camilerin hemen hepsinde imam, müezzin, mütevellî, hatip, ferraş ve loğkeş gibi görevliler bulunmaktadır ve bu görevlileri tespit edebilmek mümkün olmuştur. Adıyaman'ın büyük camileri olduğu anlaşılan el-Hac Abdulgânî Câmii, Ulu Câmii ve Sıratut Câmii'ndeki görevli sayıları diğer camilere göre daha fazladır. Bu camilerden El-Hac Abdulgânî Câmii'nde 18. yüzyıl boyunca 38 farklı görev tanımlamasına rastlanması ve birçok defa cemaatinin fazla olduğundan bahsedilmesi bu caminin Adıyaman'ın en büyük camisi olduğunu düşündürmektedir. Yine bu camide dinî eğitim veren ders-i âm denilen görevliye rastlanması, teravih ve kandillerde ayrı ayrı görevli tanımlamalarının olması, Kur'an-ı Kerîm okumakla görevli 10 farklı görevliye rastlanması caminin dinî ve ilmî faaliyetler noktasında da önemli rol oynadığını göstermektedir.

Adıyaman'daki cami görevlilerinin aldıkları ücretler camilerin bağlı oldukları vakıf kurumları tarafından karşılanmaktadır. Görevlilerin, "yevmîye" denilen günlük bir ücret aldıkları gibi bazen de vazifelerini gönüllü olarak yaptıkları anlaşılmaktadır. Adıyaman'daki camiler içerisinde El-Hac Abdulgânî Câmii, Ulu Câmii ve Sıratut Câmii görevlilerinin diğer camilerdeki görevlilere göre daha yüksek ücret aldıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları

Hurufat Defterleri (VGMA. HD.,) : 548, 565, 1082, 1083,
1084, 1090, 1094, 1095,
1096, 1099, 1100, 1119, 1139, 1140, 1143,
1158, 1159.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) : 1878, 4983.

Mevkûfat Defterleri (D.MKF.d.) : 27464.

Resmî Gazete, S.16047, Eylül 1977, s.1-33.

Araştırma-İnceleme Eserler

AKDEMİR, İ. O. ve İNCİLİ, Ö. F. (2014), "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 29, İstanbul , s.220-247.

ALKAN, M. (2010), "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler, C.IV/I, TTK. Basımevi, Ankara, s.825- 842.

ALTIN, A. (2017), "Adıyaman'da Bir Kabaltı ve Kab (Hacı Ali) Camisi", S.29, s.103-124.

ARICI, İ. (2018), "Din Görevlilerine Göre Camiler ve Cami Görevlileri", AÜ.SBED., S.22, Ankara, 729-743.

ARSLAN, M., "Adıyaman Ulu Camii'nin Tarihçe ve Mimarisi", s.113.

(<http://www.akademiktarih.com/pdfler/store/akademiktarihadıyamanulu cami.pdf>)

BARKAN, Ö. L. (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", VD., Sayı 2, Ankara, (279-386).

BAYHAN, M. A. ve SALMAN, F., (2010), Adıyaman Yüzey Araştırmaları (2000-2004), Doğu Gazete ve Matbaacılık, Adıyaman.

BAYKARA, T., (1990), Osmanlı Taşra Teşkilatından XVIII. yüzyılda Görev ve Görevliler, VGM. Yay., Ankara.

BERKÎ, A. H. (tarihsiz), Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler, VGM. Neşriyatı, Doğu Matbaası, Ankara.

18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur Kazasında (Adıyaman) Camiler ve Cami Görevlileri

- BEYAZIT, Y. (2013), "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C.5, S.1, s.39-69.
- CERRAHOĞLU, İ. (1993), "Camilerimiz", *Diyanet Dergisi*, S.34, 4-7
- ÇAKAR E., U. (2017), *Celalettin, Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, FÜ. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., No:3, Elazığ.
- ÇELİKDEMİR, M. (2001), *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, FÜ.SBE.BDT., Elazığ.
- DEMİRTAŞ, H. (2012), "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, Haziran, S.37, s.47-92.
- KILIÇ, M. E. (1999), "İbnü'l-Arabî", *DİA.*, C.20, Ankara, s.493-516.
- KÖZCÜ, H. (2016), *Urfa Mimarisinde Kabaltılar*, ŞBB. Yay., Şanlıurfa.
- ORHONLU, C., (1963), *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı Teşebbüsü*, İÜ.EFY. No:998, İstanbul.
- ÖNKAL, A. ve BOZKURT N., "Câmi", *DİA.*, C.7, Ankara, 1993.
- ÖZ, M. (2005), "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *TALD.*, C.3, S.6.
- ÖZLÜ Z. (2008), *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti: Akçakoca*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- ÖZTÜRK, M., (1991), "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", *TTK. Belleten*, LIV/211, Ankara, s.963-992.
- ÖZTÜRK, N. (1995), *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, TDVY., Ankara.
- (1983), *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM. Yay., Ankara.
- (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDVY., Ankara.
- SATILMIŞ, S. (2016), "1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi", *OTAM*, 39/Bahar.
- SÖYLEMEZ, F., (2007), *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- (2013), "Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 40, Ankara, s.87-98.
- SÖYLEMEZ F. ve TUNÇ M. N., *18. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri*, KÜ. SBED., C.7, S.14, Kilis Aralık 2017, s.60-87.

SUCU, M., Adıyaman İl ve İlçeleri, (Tarihsiz), Gaziantep.

TAŞTEMİR, M., (1999), XVI. Yüzyılda Adıyaman Sosyal ve İktisâdî Tarihi, TTK Basımevi, Ankara.

UZUNPOSTALCI, M. (1993), "Cemaat", DİA., C.7, Ankara, s.288-289.

YEDİYILDIZ, B. (1999) ,"Osmanlılarda Döneminde Türk Vakıfları Ya da Hayrât Sistemi", *Osmanlı*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 17-33.

— (tarihsiz), "Vakıf İstılahları Lügatçesi".

(<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1387/Yediy%C4%B1ld%C4%B1z.pdf?sequence=1>)

TEKTUNA, M., (2017), Hurûfât Defterlerine Göre Kilis'te Sosyal ve İktisadi Hayat, BYLT., Kilis.

TURGUT, B. (1993), Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'daki Vakıf Hizmetleri, MÜ.SBE.BYLT., İstanbul.